

ORTAÇAĞ'DA KADININ SAĞALTIM UYGULAMALARINDA ŞAMAN (İYİ) VE CADİ (KÖTÜ) OLARAK TEMSİLİ*

The Representation of Women as Shamans (Good) and Witches (Evil) in Healing Practices in the Middle Ages

Prof. Dr. Ramazan ALTINAY**
Habibe Ceren DAĞDEVİREN***

ÖZ

Bu makalede kadınların sağaltım pratiklerinde Ortaçağ'da Kuzey ve Orta Asya Şamanizm'inde "şaman", Geç Ortaçağ'da Kıta Avrupası'nda "cadı" olarak kabul edilişi, nedenleri ve sonuçları incelenmiştir. İnsanoğlunun, kültürel sürecin her döneminde çevresiyle ilgilenmesi, bilinmeyen, gizemli ve mistik olaylara ilgi duyması ve içinde bulunmak istemiş olmasının tarihsel kanıtları, göstergeleri ele alınmıştır. Günümüzde daha çok batıl inançlar olarak değerlendirilen büyüün, tarihsel süreç içerisinde mistik, gizemli ve olağanüstü şekillerde toplumların "gizli güçleri" olarak, en temelde sağaltım (iyileştirme) yapma amacını taşıdığı, zamanla bilinen yollarla sağlanamayan şeyleri elde etmek, birine zarar vermek ya da zarardan korumak için bir takım mistik ve gizli pratikleri kullanarak, doğayı ve doğa yasalarını zorla etkileme amacıyla uygulandığı örneklerle ele alınmıştır. Büyülerin ve büyütülerin farklı zamanlarda ve coğrafyalarda farklı isimlerle anıldıkları ortaya konulmuştur. Büyü ve sağaltım (iyileştirme) üzerine temellenen ve bu çerçevede gelişen şamanlığın ve cadılığın da farklı coğrafyalarda zıt algılarla var olduğu ve toplumları etkilediği tespit edilmiştir. Öte yandan cinsiyetlere biçilen rollerin, görevlerin ve sorumlulukların kadın ve erkeğin toplumdaki konumlarını belirlediği görülmüştür. Bu roller doğrultusunda kadınların bazen ilahlaştırıldığı görülmüş, bazen de kötülüğün temel kaynağı olduğu düşünülmüştür. Bu doğrultuda sağaltım pratiklerini uygulayan kadınlar şaman konumunda iyi ve cadı konumunda kötü olarak değerlendirilmişlerdir. Kadınların şaman ve cadı olarak toplumsal konumlarının belirlenmesi ve değerlendirilmesi, iki farklı coğrafyada, iki farklı kimlik ve iki zıt olguyu temsil etmeleri, toplumlarda kadın algısının ne kadar farklılaşabildiğini gösterir nitelikte olup bu farklılığın kadın tarihine katkı sağlaması açısından da önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu sebeple toplumun her alanında var olan kadınların, şaman ve cadı olarak farklı toplumlarda genel itibarıyla iki zıt kavramın (iyilik-kötülük) temsilleri olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Kadının, Şaman kimliğiyle hastaları sağaltmasıyla kutsal kabul edilip iyiliği temsil ederken, başlangıçta sağaltım yapan kadının neden cadı kimliğiyle lanetli sayılarak kötülüğü temsil ettikleri tartışılmıştır. Böylece kadınların şaman/cadı, iyi/kötü bağlamında konumlandırılması iki farklı kültürde aynı cinsiyete sahip bireylere yükledikleri zıt rollerin örneği olarak konumuzda çıkmıştır. Aynı zamanda kadın algısının toplumdan topluma nasıl ve ne ölçüde değiştiğinin göstergesi olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Kısacası çalışmamızda farklı zamanlarda toplumları etkilemiş olan ve aynı temelle şekillenmiş olmasına rağmen farklı algılanan şamanlığın ve cadılığın özelliklerinden, kadınların şaman ve cadı olarak iyilik ve kötülük temsilleriyle topluma olan katkıları geniş bir tarihsel perspektifte incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Orta Çağ, Büyü, Şaman, Cadı, Kadın, Sağaltım.

ABSTRACT

In this article, the acceptance of women as "shaman" in North and Central Asian Shamanism in the Middle Ages and as "witch" in Continental Europe in the Late Middle Ages in healing practices, their causes and consequences are examined. Historical evidence and indicators of the fact that mankind is interested in its environment at every period of the cultural process, is interested in unknown, mysterious and mystical events and wants to be present in them are discussed. Nowadays, more are regarded as superstition, magic, in the historical process mystical, mysterious and society in extraordinary ways "the secret forces", as most funda-

* Geliş tarihi: 14Aralık 2021 - Kabul tarihi: 7Ekim 2022

Bu makale Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında yürütülmekte olan "Haçlı Seferleri Döneminde İslam Coğrafyasında Doğulu ve Batılı Kadın" başlıklı Doktora tezinden türetilmiştir

Altınay Ramazan; Dağdeviren, Habibe Ceren. "Ortaçağ'da Kadının Sağaltım Uygulamalarında Şaman (İyi) ve Cadı (Kötü) Olarak Temsili" *Milli Folklor* 136 (Kış 2022): 48-59

** Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Uşak/Türkiye, ramazan.altinay@usak.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1793-243X.

*** Uşak Üniversitesi, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Uşak/Türkiye, CDagdeviren90@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-0473-7726.

mentally treatment (healing) for the purpose of making, carrying, over time, that can not be achieved in known ways to achieve things, to harm someone, or a team to protect from harm and the secret mystical practices using nature and the laws of nature are applied for the purpose of influencing force are discussed with examples. It has been revealed that spells and magicians were called by different names at different times and geographies. It has been determined that shamanism and witchcraft, which are based on magic and healing (healing) and developed within this framework, also exist with opposite perceptions in different geographies and affect societies. On the other hand, it has been seen that the roles, duties and responsibilities assigned to the sexes determine the positions of men and women in society. In line with these roles, women were sometimes seen to be deified, and sometimes they were thought to be the main source of evil. In this direction, the women who applied the healing practices were evaluated as good in the position of shaman and bad in the position of witch. Shamans and Witch as the determination and evaluation of the social position of women in two different locations and two different identity to represent two contrasting phenomenon, the perception of women in society and history, which shows that this difference can vary how much we think it is important for women and contribute to. For this reason, the paper tries to show that women, who exist in all areas of society, are generally representations of two opposite concepts (good-evil) in different societies as shamans and witches. It has been discussed why the woman who heals the sick with the identity of a shaman is considered sacred and represents goodness, while the woman who initially heals is considered cursed with the identity of a witch and represents evil. Thus, the positioning of women in the context of shaman/witch, good /evil has emerged as an example of the opposite roles that they impose on individuals of the same gender in two different cultures. At the same time, the paper aims to determine how and to what extent the perception of women varies from society to society. In short, this study, which affected at different times and societies are shaped with the same basis, despite the fact that the craft barn and different from the properties of the perceived women as shamans and witch contributions to society through representation in a broad historical perspective of the good and evil are examined.

Keywords

Middle Ages, magic, shaman, witch, women, healing.

Giriş

Kültür, kadın ve erkeğin karşılıklı inşa etmesiyle birikerek oluşan, bireylere verilen roller ve sorumluluklar bütünü olarak toplumun istekleri, beklentileri arasında kurulan dentedir (Büyükokutan Töret 2014: 370). İnsanoğlu, kültürel süreci inşa ederken hemen hemen her çağda gizemli, mistik olaylara ilgi duymuştur. Bu olaylar içinde yer alan, batıl inançlar olarak değerlendirilen büyü, her dönemde toplumların yaygın bir uğraşı olarak insanla doğaya ilişkin olayları, gizemli güçler tarafından yönlendirdiği düşünülen törensel eylem olarak tanımlanmıştır. Büyücülüğün ilk olarak nerede görüldüğü konusunda net bilgiler olmamakla beraber özellikle Mısır ve Sümer inanç sistemlerinde bu tür uygulamalara yer verildiğinden, başlangıç yeri olarak Orta Doğu kabul edilmiştir (Kartopu-Ünal 2019: 381; Russell 2001: 381-382; Gün-Şahinoğlu 2015: 27).

Genel itibariyle büyü, bilinen yollarla sağlanamayan şeyleri elde etmek, zarar vermek veya zarardan korumak için bazı “gizli güçleri” kullanarak doğayı, doğa yasalarını kasıtlı olarak etkileme ve değiştirme amacı gütmüş, aynı zamanda sağaltıma da (iyileştirmeye) kaynaklık etmiştir (Örnek 1988:135; Kaplan 2011: 152). Genelde büyü ve sağaltım üzerine temellenen, bu çerçevede gelişen şamanlık ve cadılık da toplumları etkilemiştir. Şamanizm denince ilk olarak Kuzey ve Orta Asya coğrafyası, cadılık denince Kıta Avrupa’sı düşünülmüştür (Akin 2005-2006: 13).

Günümüzde Şamanist kültür, Kuzey ve Orta Asya’dan Afrika Kıtası’na, Uzakdoğu’dan, Kuzey Amerika’ya, Okyanusya’dan Çin’e, neredeyse tüm dünyaya yayılmış olup bölgeden bölgeye farklılıklar gösterdiğinden bu çalışmada tarihsel olarak Kuzey ve Orta Asya’ya özgü özelliklerden yola çıkarak Şamanizm’in, şamanlığın en genel hatlarıyla temel özelliklerinden bahsedilmektedir. Cadılığın ise Şamanizm’e göre çok daha kısa süreli ve sınırlı bir coğrafyanın ürünü olarak Kıta Avrupa’sına özgü bir olgu olduğu gözlemlenmektedir. Burada özellikle tarihsel anlamda öne çıktığı, en yoğun olduğu Geç Ortaçağlara denk gelen cadı avlarının yapıldığı dönem üzerinde durulmaktadır. Şama-

nizm'le ilgili değerlendirmemizde coğrafya net olarak tarihsel verilerle ele alınmakla birlikte ciddi bir zaman sınırlamasına gidilmemekte, cadılarla ilgili ise belli bir çerçeve olduğundan tarihsel dönem ve coğrafya belirgin bir şekilde ortaya koyulmaktadır. Bu iki olgu benzer pratikler üzerine şekillendiğinden ve genel itibariyle şamanların ve cadıların (özellikle kadınların) büyüyle ve sağaltım pratikleriyle uğraşan kişiler olduklarına inanıldığını görmekteyiz.

Eski Germenler kadınların kutsal bir yanı olduğuna inandıklarından kâhin olarak onlara danışarlardı (Frazer 1990: 97). İnsan neslinin devam etmesinde zorunlu bir halka olan kadınların doğurganlığı, konum belirleyen, önem verilen özelliklerden birisi olarak görüldü (Yıldırım-Ağapınar Şahin 2014: 21; Karaarslan 2016: 161). Kadın, bazen mitolojide heykelleştirilerek güzellik abidesi kabul edilip tapılan bir Tanrıça olarak (Gülaçtı 2012: 80), analığı, üremeyi, dişiliği, bereketi simgeleyen ruhanî özellikleriyle temsil edilir (Çetin 2008: 114), bazen yaşamla ölümün gizemlerini bildiği düşünülürdüğünden şifacı (Achterberg 2009: 5) olarak kabul edilirdi. Kutsal kabul edilmediği durumlarda ise genellikle zıt bir konuma yerleştirilirdi.

Tarih yazımının gelişip çeşitlenmesiyle zamanla oluşan kadınların tarihteki tanıklıklarını keşfetme isteği, onların topluma, tarihe olan katkıları, erkeklerin onlar hakkında söyledikleri kadar kendi haklarında söylediklerinin de oldukça önemli hale gelmesini sağlamıştır. Nitekim kadınların da erkekler, devletler, olaylar gibi bir tarihe sahip olduğunun fark edilmesi, sahip oldukları konular, anlamlar, sorumluluklar yelpazesinin araştırılmasına neden olmuştur (Duby-Perrot 2005: 8).

Büyü, Şamanizm ve cadılığın temelinde mevcuttu ve sağaltım pratiklerinde kullanılırdı. Şamanların büyü pratiklerine göre ak-kara (iyi-kötü) şaman olarak ayrılmış olduğuyula ilgili değerlendirmeler olsa da cadılara göre genellikle pozitif bir kimlikleri olduğu söylenebilir. Cadılar ise iyi büyü pratikleri de kullanmış olmalarına rağmen genellikle kötülük yapan insanlar olarak tanımlanmışlardır. Cadıların öldürülmeleri, bu ölümlerin meşrulaştırılması, toplumda kötü olarak algılanmalarında etkiliydi. Bu durum temelde toplumsal, kültürel değerlerin ve inançların farklılığından, olayların ya da durumların farklı algılanmasından kaynaklanıyordu.

Kadın tarihiyle ilgili yapılan çalışmalar son makro düzeyde artmış fakat şaman ve cadı olarak kadınların varlığı yeterince ortaya konulmamıştır. Halbuki iki farklı kültürde, aynı amaçları (sağaltım uygulamaları) gütmelerine rağmen birbirinden farklı algılanması ve doğuştan gelen aynı cinsiyete sahip bireylere yüklenen rollerin zıtlığı dikkat çekicidir. Bu aynı zamanda çalışmamızın problematiğidir. Bu durum toplumsal değerlerin farklılığının yanı sıra bu konuda kadın algısının net bir şekilde ayrıldığına göstergesidir. Bu bağlamda şamanlık ve cadılık kavramlarının bilinmesi, sağaltım yapmalarına rağmen zamanla iki zıt olguyu temsil etmeleri ayrı coğrafyalarda kültürel farklılıkların ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir. Bu konuda özellikle kadın kavramı çerçevesinde karşılaştırmalı ve ayrıntılı bir çalışma bulunmadığından böyle bir araştırmaya gerek duyulmuştur. Bir toplumda sağaltım yapan kadınların, şaman olarak iyi/kutsal, bir başka toplumda cadı olarak kötü/tehlikeli kabul edilmeleri, kadın hakkında özellikle toplumsal ve kültürel değerlerin bir yansımasıdır. Kadınların tarihinde şamanlığın ve cadılığın spesifik olarak anlaşılması, toplumdaki varlıklarının karşılaştırılarak değerlendirilmesi, Şamanizm ve cadılık kavramlarının kadın tarihinin farklı bir boyutundan değerlendirilerek bu alana yeni bir bakış açısı getirmesi ve kadınların tarihine ışık tutması beklenmektedir. Biz bu makalemizde şaman ve cadı kavramlarına genel yapısı itibariyle kısaca değinip, daha çok ve özellikle her iki unsurun kadın/larla olan bağlantısını ele alacağız.

1. Kuzey ve Orta Asya Şamanizminde Sağaltım ve Şamanlar

İnanç her çağda, önce kişinin sonra da yaşadığı toplumun vazgeçilmeyen bir unsuru olmuştur. Toplulukların benimsediği inanç sistemlerinde, dinlerde insanların günlük yaşamda yer alan çeşitli ritüelleri, hayatın her alanında kendini göstermiştir. Şamanizm de toplumları etkileyen önemli bir olgu olarak karşımıza çıkar. Yapılan çalışmalarda Şamanizm'in doğuşu Paleolitik veya Neolitik Çağ'ın başlangıcına kadar götürülmektedir. Fransa'nın Lascaux Mağarasında bulunan, M.Ö. 15-13 bin yılından kaldığı düşünülen resimlerde Şamanizm'in en eski motiflerine rastlanmış olup arkeolojik kanıtlarda Şamanizm'in 20-30 bin yaşında olduğunu bildirmektedir (İzgi 2012: 31).

Kuzey ve Orta Asya'dan Avrupa ve Güney Afrika'ya, Avustralya yerlilerinden Kuzey ve Güney Amerika'ya kadar dünyanın farklı yerlerinde birbirine çok benzer unsurlarla var olduğunu daha önce belirttiğimiz (İzgi 2012: 31) Şamanizm'le iç içe yaşayan Türk halkları da tarih boyunca çeşitli nedenlerle Kuzey'den, Asya'nın ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine göç etmiş veya ettirilmiştir. Bu göçler bir defada, bir tarafa doğru değil aralıklarla yüzlerce yıl çeşitli yönlerde yapılmıştır. Geride kalan gruplar ise buldukları yerde çeşitli kültür çevreleriyle, dinlerle temasa geçmiştir (Potapov 2012: 3). Böylece Şamanizm geniş bir alana yayılmıştır. Nitekim Antropologlar, tarihçiler, sosyologlar vb. tarafından da geniş bir sahada araştırılmıştır (Bayat 2006: 11).

Türk halkları arasında İslamiyet yayılmaya başladıktan sonra, Oğuzlar'ın tamamıyla İslamlaşmasının iki yüzyıl boyunca devam ettiği düşünüldüğünde bu süreçte İslami uygulamaların Şamanizm uygulamalarıyla iç içe geçtiği görülmüştür. Nitekim X. yüzyılın ortalarında Müslümanlaşan Bulgar Türkleriyle Karahanlı Devleti'ne tabi Türkler XI-XII. yüzyıllarda büyük şehirlerde, kasabalarda İslamiyet'i benimsemiş olsalar da köy halkıyla göçebe boyların Müslümanlığı, XVIII. yüzyılda Kazak-Kırgız Müslümanlığı gibi Şamanizm'le iç içe geçmiş Müslümanlık olmuştur (İnan 1952: 19). Günümüzde Türklerle, diğer Orta Asya halklarının günlük/dini yaşamının bir parçası olan Şamanizm, halen Orta Asya'da varlığını sürdürmektedir. Tatarların bir bölümü özellikle Hakasya Türklerinin neredeyse tamamı Şamanist'tir. Rusya, Moğolistan, Tacikistan, Kazakistan gibi ülkelerde de Şamanist gruplara rastlanmaktadır (İzgi 2012: 31).

Uzun bir geçmişe dayanan ve geniş bir coğrafyaya yayılan Şamanizm'le ilgili farklı tanımlamalar yapılmıştır. Eliade, Şamanizm'i ata ruhlarına, doğa varlıklarına tapınmaya dayanan, Kuzey ve Orta Asya'ya özgü dinsel bir olgu olarak tanımlarken (Eliade 1999: 22), Hoppal, inanç sistemi olarak bireyin bilincinin ikna olmuşluğuyla açıklayarak dışarıdan inanç gibi görünen içerden bakıldığında derin bir ikna olmuşluğu yansıtan kavramsal bir evren olarak tanımlamaktadır (Hoppal 2012: 21). Perrin ise hem dinsel hem simgesel olarak ekonomik, siyasal, estetik bir olgu, olaylara bir anlam yüklemek, insan zihninin bir ürünü olarak dünyanın farklı bölgelerinde bağımsız bir biçimde tasarlanan büyük sistemlerden biri olduğunu belirtmektedir (Perrin 2003: 9-11).

Şamanizm'de, görünen-görünmeyen dünyayı yaratan bir Tanrı'nın olduğuna, bu dünyada var olan her şeyin onun adaletiyle yerini bulacağına inanılıyordu. (Buluç 2007: 340). Şamanizm, görünen-görünmeyen her şeyin ruhu olduğunu, ruhların farklı dünyalarda yaşadığını ve orta dünyada buluştuğu inancına dayanıyordu. Nitekim Şamanizm'i diğer inançlardan ayıran en önemli husus, yaşayan insanlar ve ölümler arasında sıkı bir ilişkinin olduğuna dair inanıştır (Schulte 2009: 254; Hulkrantz 2004: 79).

Şaman, atalarla olan ilişkinin kesintisiz saygıyla devam etmesini sağlayan kişiydi. Şamanlık için gerekli kudreti, bilgiyi atalarından aldığı kabul ediliyordu (Radloff 1986: 232). Büyülerle, yeraltına ve yerüstüne yaptığı yolculuklarda edindiği deneyimleri mucizelerle gösterdiğine inanılıyordu. Başlıca görevleri hastaları iyileştirmek ve ölenlerin

ruhlarının diğer dünyaya gitmesine eşlik etmek olduğu kabul ediliyordu. Öte dünyanın sırlarını, çevresindekilerin yararına kullanan, karanlıklar dünyasındaki ölümlere, hastalıklara, uğursuzluklara karşı, ışıklar dünyasındaki yaşamı, sağlığı koruyan, kendilerini toplumun iyiliğine adanmış saygın şifacılar, bilge kişiler olarak kabul görüyordu (Pratt 2007: viii; Sıkala 2008: 124; Sullivan 2003: 238; Eliade 1999: 22, 553; Achterberg 2009: 26; Örnek 1988: 54). İnanişâ göre Şaman, esrime¹ sonucu transa geçerek ruhunu bedeninden ayırır, tanrılarla kendi dillerinde konuşur, ruhlarını ölümler diyarından çıkararak veya savaşta ölüm getiren şeytanları yenerek hastaları iyileştirdi (Ogden 2002: 9).

Kuzey ve Orta Asya Şamanizm’inde kadın ve erkek şamanlar farklı terimlerle ifade edilirdi. Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler erkek şamanlara *baksı*; Yakutlar *oyun*, Moğollar *bö*, *böğü*, *böge*, *beki* kelimelerini kullanmışlardır (Hoppal 2012: 21; Bayat 2012: 85; Roux 2001: 66; İnan 2015: 74). Altay ve Yakut bölgeleri gibi çeşitli topluluklarda erkek şamanlar *bö*, *kam*, *oyun*, *baksı*; kadın şamanlar *udagan*, *udugan*, *utahan* gibi farklı isimlerle adlandırılırdı. Yakutlar kadın şamanları *bübü* ve *udagan* olarak isimlendirirken, Moğollar’da kadın şamanı *udagan* olarak ifade ederlerdi. Roux, Türkçe’de ‘şaman’ kelimesinin karşılığı olarak ‘kam’ ifadesinin kullanıldığını belirterek, Türkçe’nin dil yapısında kelimelerin bir cins ayrımına tabi tutulmamasına dikkat çekmiş ve Moğolca’da ‘*udagan*’ sözcüğüyle kadın şamanın cinsiyetinin vurgulandığına işaret etmiştir. *Udagan*, öz Türkçe *ateşi koruyan* anlamına geldiğinden, Moğol-Buryatlara Türkçeden geçerek hem ateş tanrısı hem de kadın şaman anlamında kullanıldı (Roux 2011: 66; Buluç, 2007: 338; Bayat 2012: 52-53; Lessing 2003: 1328). Kâşgarlı Mahmüt Divân-ü Lugâti’t-Türk adlı eserinde qam kelimesini şaman, kam, kâhin olarak ifade etmiştir (Kâşgarlı Mahmüt 2005: 395).

Tarihsel süreçte geniş bir tarihe ve coğrafyaya sahip olan Şamanizm’in aktarıcıları ve uygulayıcıları kadın ve erkek şamanlar çoğu zaman iyi bir konumda olup saygı duyulan, hastalıklarda başvuru kişileri olmuşlardır. Nitekim farklı isimlerle ifade edilmele-ri de şaman kültüründe kadın şamanların özel bir yerde olduğunu düşündürmektedir.

2.Geç Ortaçağ Avrupası’nda Cadılık, Sağaltım ve Cadı Avları

Cadı kavramına ilişkin en eski bilgiler, IX-X. yüzyıllardan kalma Eski Yüksek Almanca kaynaklarda yer alır. Bu metinlerde yer alan cadı insanlara kötülük yapan, muskalar yazan, fal bakan bir “masal” figürüdür. Geleneksel cadının olumsuz özellikleri, ilerleyen yüzyıllarda destanlarda, masalarda, efsanelerde anlatılan düşsel bir figür olmaktan çıkıp yaşayan canlı bir varlığa dönüşmüştür (Akın 2006: 14).

Sağaltım amacıyla şifalı otlar kullanan büyücüler, cadıların ataları kabul edilir. Gelecekte haber verdiğine, doğaüstü yetenekleri olduğuna inanılan cadıların, bir çocuğu sağaltmak, mahsulün verimli olmasına, bir düşmanın zararını savuşturmak gibi amaçları gerçekleştirmek için büyüler kullandığına inanılır. Bu algının zamanla değişmesinde, sağaltım için yapılan büyülerin aksi sonuçlar verdiği durumların dışında en önemli etken Katolik Kilisenin yaklaşımları olmuştur. Kilise, mutlak güç ve otorite olarak kendisini sorgulayacak, karşı gelebilecek ve konumunu sarsacak herkesi itaat altına almaya çalışmıştır (Gürtaş Dündar 2020: 464).

Hıristiyanlığın erken dönemlerinde, Hıristiyanlık dışındaki tüm inançlar yanlış ya da batıl olarak görülürdü. Antik Çağ’ın dışı demonlarının (şeytanlarının) Hıristiyanlığın kabulüyle Katolik Kilisesi tarafından tehlike olarak görülen büyücüler, otacılar, ebeler, cadılar olarak yeryüzüne indiği kabul edilir, büyü pratiklerini uygulayan hekimler, ebeler, şifacılar kötülük yaptığına inanılan cadılar olarak suçlanırlardı (Akın 2010: 72; Martin 2009: 19). Neticede Hıristiyan öğretilerinin dışındaki tüm inançlar yanlış/batıl

olarak değerlendirilmiş, farklı inançlara sahip olanlar en genel ifadeyle cadı kabul edilip kötü bir gerçeklik olarak algılanmışlardır.

Hıristiyan Katolik inancı gereği şeytan, cadıyla işbirliği yapsın veya yapmasın büyü yapma yetkisine sahip olmalıdır. Bu yüzden büyüünün etkili kılınabilmesi için cadının şeytanın yardımına ihtiyacı vardır. Nitekim cadı şeytanla samimi bir şekilde işbirliği içindedir (Kramer-Sprenger 2018: 45). Cadının şeytanla bir tür anlaşma yaptığına, anlaşmanın etkisiyle kasıtlı olarak zararlı işlerle uğraştığına inanılmış, şeytanın yardımcısı hatta cadılar şeytanın kendisi olarak suçlanırlardı (Arslan Karaküçük 2010: 44; Kramer-Sprenger 2018: 11; Akın 2002: 157-158; Federici 2019: 35; Crow 2006: 12-13). Lucifer, Beelzebub gibi isimleri olan cadılar tüm kötülüklerin anası, şeytan olarak günahkârları yoldan çıkartan kişiler olarak kabul edilirdi (Martin 2009: 19).

Kilise, kendisine muhalif olarak gördüğü ve sapkın (heretik) olarak nitelendirdiği kişilerin, 1215’de Dördüncü Lateran Konsili’nde idam edilmesine karar verdi. 1227’de Engizisyon (baskıcı, soruşturma) adıyla, yalnızca sapkınların bulunarak sorgulanmasıyla görevli resmi ve dini bir kurum kurdu (Martin 2009: 58). Avrupa’da büyücü kabul edilen insanların, yok edilmesi gereken bir düşman olarak algılanmaları ve işkence görekere öldürülmeleri XV. yüzyıl ve sonrasına denk geldi (Aksan 2013: 356; Russell 2001: 379). Kilise, Engizisyon Mahkemeleri’nde cadılarla ilgili acımasız kararların verilmesine, ölümlerle sonuçlanacak “cadı avlarının” yaşanmasına neden oldu (Aksan 2013: 355). 1350 ile 1780 yılları arasındaki dönemi kapsayan cadı avları pek çok kişinin ölümüne yol açan katliamlar arasında yer aldı, Avrupa’nın en gizemli ve korkutucu dönemi olarak tarihe geçti (Ülgen 2018: 13; Gün-Şahinoğlu 2015: 27; Holland 2019: 124). Bu dönemde Kilise, siyasi, ekonomik, kültürel gelişmelerin etkisiyle kaybettiği gücüne yeniden kavuşmak amacıyla şeytanın Tanrı’nın çöküşünü sağlamak için cadılar aracılığıyla çalıştığına, tüm suçlulardan daha ağır bir cezalandırmayı hak ettiklerine, bu yüzden şeytanla işbirliği yapan cadıların yok edilmesi gerektiğine inandı ve inandırdı (Curran 2009: 97; Kramer-Sprenger 2018: 190).

Papa VII. Innocentus’un 1484’te, *Summis Desiderates Affectibus* adlı bildiri yayınladı ve *Malleus Maleficarum* adlı kitap cadıları tespit ederek yok etmek için el kitabı niteliğinde, cadı bulucular tarafından yaygın olarak kullanıldı (Kramer-Sprenger 2018: 14; Curran 2009: 97; Berktaş 2018: 59). Cadı avlarının ilk kurbanları özellikle ebelerle şifacı kadınlar oldu. Büyücü oldukları düşünüldüğünden tek bir ihbarla tutuklanarak çeşitli işkencelere maruz kalmışlar (Aksan 2013: 355).

Büyü ve sağaltım pratikleriyle uğraşan kişilerin Kilise tarafından cadı olarak kabul edilmesi, cadı avlarının yapılması için gerekli şartları hazırlayan özellikle dinsel yaptırımlar ve kültürel farklılıkların, inançların ve olayların değerlendirilmesinde ne kadar etkili olduğunun göstergesidir.

3.Kadınların Şaman ve Cadı Olarak Sağaltım Uygulamalarındaki Temsilleri

Her çağda toplumların vazgeçilmez bir ögesi olarak kadınlar, yüzyıllardır geriden gelen bir hayatın tarihini ve kültürünü, geleceğe taşıyarak önemli bir aracı rolü üstlenmişlerdir (Göksel 1988: 12; Berktaş 2018: 21). Woolf 1929’da kadınların bir tarihinin olmadığından yakınmış, kadınların kendi seslerini bulabilmeleri, seslerini işitmek ve fark etmek için “*kendine ait bir oda*” kadar “*kendine ait bir tarihe*” sahip olmaları gerektiğini, kadınlığın korunan bir yaşama biçimi olmaktan çıktığında her şeyin mümkün olabileceğini söylemiştir (Woolf 2014: 46; Köse 2015: 4). Nitekim biz, tarihsel süreçte kadının açık olarak ortaya çıktığı şaman ya da cadı temsillerinin kadın tarihine önemli bir katkısı olduğunu düşünüyoruz. Bu sebeple şimdi de iki önemli temsili tarihsel tanıklıklarda ortaya koymak istiyoruz.

3.1.Şaman Kadınlar

Kadınlar, Şamanizm inanç siteminde önemli bir yere sahiptir. Sibirya'nın kuzey-doğu ucunda yaşayan bir halk olan Çukçilerde kadın, doğası itibarıyla şamandır. Sadece Çukçiler değil, birçok kavimde kadını ilk şaman olarak kabul edilir (Bayat 2012: 22). Gaipten haber veren, ayinler yapan, topluma yol gösteren ilk şamanın, bir kadın olduğundan bahseden efsaneler bulunmaktadır. Nitekim Moğolların bir kolu olan Buryatlar'ın efsanesine göre;

“Dünyada, ilk önce hastalık ve ölüm yoktu. Kötü ruhlar sonradan, bu belalarla insanların rahatını bozdular. Tanrılar da, insanları korumak için gökten bir kartal yolladılar. İnsanlar kartalın dilinden anlamadılar, ona itimat etmediler. Kartal bunun üzerine ilahlardan kendisinin de insan dili konuşabilmesini ya da şaman vazifesini bir kişiye devretmesi için müsaade istedi. İlahlar, şamanlık kudretini ilk rastladığı kişiye vermesini emrettiler. Kartal tekrar yeryüzüne gelince ağacın altında uyuyan bir kadın gördü. Kadın uyandıktan sonra ona yaklaştı. Kartalla bir münasebette bulunan kadın gebe kalarak bir erkek evlat doğurdu. Ruhları görmeye başlayan bu kadın, “ilk Şaman” oldu.” (Buluç 2007: 338).

Kiragos, Moğollarda kadın şamanlarla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: *“Kadınlar büyücüydüler, her şeyle ilgili büyü yapıyorlardı. Moğollar kendi büyücülerinin, kâhinlerinin görüşünü aldıktan ve ancak onlar karar verdikten sonra yola çıkıyorlardı”* (Kiragos 2009: 45). Carpini ise, *“Ateşin iki tarafında iki kadın var, bunlar su atmakta, bazı yakınmaları ezbere söylemektedir.”* (Carpini 2014: 50) şeklinde ifade etmektedir.

Bir şamanın, şaman olma sürecinde, adaylığı müddetince geçirdiği evrelerde² herhangi bir farklılık gözlemlenmediği görülmektedir. Fakat Sibirya şamanlarının söylentilerinde en güçlü şamanın kadın olduğu, tüm hallerde erkek şamanlardan daha güçlü olduğu vurgulanmakta, hem tedavi hem de ritüel bağlamında onların özel bir yeri olduğu söylenmektedir. Bayat, *“Kam analar içinde yer aldıkları toplumun kültürel değerlerinin taşıyıcısıdır.”* (Bayat 2012: 51,63,102) der, Perrin ise, *“Kam analar zekâsını, hayal gücünü iyi kullanabilen, ifade yeteneğine sahip insanlardır. Törenler esnasında, kendilerine özgü davranışlarla simgesel anlamları tekrarlayıp güçlendirerek adeta sözlü ve teatral bir sanatı icra ederler. Bu durum onların kendilerine has üsluplarıyla tanınmalarına sebep olur”* (Perrin 2003: 69) ifadeleriyle kadın şamanların toplumsal rollerini vurgulamıştır.

Kadın şamanların etkin konumu arkeolojik kazılarla da desteklenir. Çeşitli tılsım eşyaları, aynalarla gömülü kadın cesetleri, çeşitli yıldızlarla süslenmiş, ayı binek olarak kullanmış, hayvan şekline girmiş, fantastik atların sırtına binmiş kadın figürleri büyük olasılıkla şaman kadınlara aittir ya da onları canlandırır. Bu tür cesetler, figürler Orta Asya'dan Güney Kazakistan'a, Ukrayna'dan Tarım Basın'ına kadar geniş bir sahada bulunmaktadır. Bugün kadın şaman figürleri Sibirya'da oymacılıkta, halıcılıkta kullanılmaktadır (Bayat 2010: 45).

Altaylarda şamanın tedavi ettiği başlıca hastalıklar sıtma, çiçek, frengi ve bazı ruhi hastalıklardır. Şaman, hastalığa hangi ruhun neden olduğunu tespit edip onun ne şekilde giderilebileceğini bilir (Dioszegi 2005: 176). Teşhis koymada, tedavide kadın şamanların erkeklerden farklı özel metotları³, kendilerine has yaklaşım tarzları vardır. Şaman tedavi sürecinde doğadan toplanan bitkiler, yapraklar, çiçeklerle hazırlanan özel yapılan merhemlerden ve çaylardan yararlanır. Örneğin tütün şamanın esirmesine yardımcı olduğu gibi sağaltımlarda da kullanılırdı. Hastanın bedenini işgal eden kötü ruhların, tütün kokusunu aldıktan sonra terk ederek şamanın yanına geldiği, tütün kokusunu seven ruhların koklamak için bedenden ayrıldığına inanılırdı (Bayat 2006: 256).

Kadın şamanlar aynı zamanda ebelikte yaparlardı. Hoppal, Özbek kadın şamanlarının doğum sırasında yardımcı ve koruyucu göğün annesini, mitsel ebeyi çağırduklarından bahseder. Doğum sırasındaki bu ilişki büyük olasılıkla Ana Tanrıça Umay kültüyle alakalıdır (Hoppal 2012: 134). Kâşgarlı Mahmüt'un "*Umayka tapınsa ogulbolur*" atasözü örneğinden Umay'ın çocuk olması için yardım ettiğini, bu yüzden kadınlar tarafından uğurlu sayıldığını, çocuğu koruyan ruh olduğu, anne karnındaki çocukları da onun koruduğuna inanıldığını anlaşılmaktadır (Kâşgarlı Mahmüt 2005: 621; Barthold 2011: 130; Turan 2003: 73).

Sağaltımda ve doğumda "Benim elim değil Umay ananın eli" sözü, Umay Ana inancının Anadolu'da Fatma Ana kültüyle bir süreklilik içinde günümüze kadar geldiği söylenebilir (Koç 2015: 132-133).

Şaman anlatılarında şaman kadınların iki günlük ölüyü dirilttiği anlatılır:

"*Hasta bir kadını iyileştirmesi için gelen kadın şamana hastanın iki gün önce öldüğü söylendi. Şaman:*

- "*Kamlık etmeden geri dönmeyi kendime ar ediyorum. İzin verin kamlık edeyim*", diyerek yardım etme talebinde bulundu.

Ev sahibinin kızı:

- "*Ben hiçbir adam tanımıyorum ki ölüyü dirilten. Annem üç gün önce öldü. Ya sen aklını kaybetmişsin ya da ahmaksın*", dese de babası, şamanın kamlık etmesi için izin verdi.

Şaman, kamlık etmeye başladı, merasim gece yarısına kadar devam etti. Sonunda kadın şaman, elini yanan ocağa tutup eli sıcakkan ölen kadını okşadı, üç defa elini ısıtıp kadını okşayarak kadındaki hastalığı kendi bedenine aldı. Ölü o anda nefes almaya başladı, sonra gözlerini açtı. Ertesi gece yeniden kamlığa başladı. Şamanın ikinci kamlığından sonra kadın iyileşti, iyileştikten sonra, kadın şamana birçok hediye vererek onu yolcu etti.' (Bayat 2010: 49-50).

Tarihsel ve toplumsal rollerinden birinin sağaltım pratiklerini uygulamak olan kadın şamanın, erkek şamana göre daha güçlü olduğuna inanılır. Kadının şaman olarak iyileştirme gücü/yeteneği ve rolü, toplumdaki kadın algısının olumlu yönde ve inançların toplumsal sürecin şekillenmesinde önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Bu inanç ve kabulleniş, bu toplumlarda kadının konumunu da pozitif olarak etkilemiştir.

3.2.Cadı Kadınlar

Antik Çağlar'da doğaüstü güçlerin kullanımı tamamen kadına yüklenmemiş olsa da sağaltım yapan kadınlar, büyücüler olarak cadıların ilk ataları ve ilk hekimler olarak kabul edilirdi. Hekimlerin bulunmadığı köylerde kadınlara doğum yaptıran, hastaları bitkilerle tedavi edebilen kadınlara saygı duyulmuş, aynı zamanda onlardan uzak durmaya da çalışılırdı (Aksan 2013: 360; Genç 2011: 271; Federici 2019: 35). Antik Çağlar'da çocuk düşmanı kabul edilen, çocukları kaçıran ya da öldüren varlıkların genellikle dişi Tanrıçalar veya farklı yaratıklar olduklarına inanılırdı. Hıristiyanlığın kabulüyle bu yaratıkların, büyücü/otacı/ebe olarak şeytanla işbirliği içinde oldukları kabul edildi. Özellikle ebeliğin tamamıyla kadınların yaptığı bir meslek olması çocuk ölümlerinde ebe-şeytan işbirliğine olan inancın Ortaçağ boyunca yaygınlaşmasına neden oldu (Akın 2002: 158).

İngilizce'de *witch* (cadı) kelimesi temelde akıllı kadın anlamına gelmekte olup (Genç 2011: 271) zamanla bu kelime, kötüye kullanılacak güçlere sahip olduğuna inanılan cadıların temsil etmiştir (Berktaş 2018: 59). Büyü yoluyla gelen hastalıkları ya da zararlı büyülerini ancak, büyüyü yapan cadının sağaltabildiğine ya da yok edebildiğine inanıldı. Büyülerin uygulayıcıları olan ve sağaltan kadınlar pek çok nedenden dolayı

cadı olarak tanımlandı. Örneğin kadının tedavi ettiği insanı kurtaramaması cadılıkla suçlanmasının nedenlerinden biri oldu (Akın 2001: 120-121; Federici 2019: 35-36).

Hıristiyanlık inancına göre Havva'nın, Âdem'in yasak meyveyi yiyerek cennetten kovulmasına neden olduğu düşüncesi, insan neslinin günahkâr olmasının en önemli nedeni olarak görüldü. Kadının şeytana kanması, işbirliği yapması onun zayıf yaradılışlı olduğunu düşündürdü. Şehvetli olduğu vurgulanarak kadının eksik, günahkâr olduğuna inanıldı (Aksan 2013: 366). Ayrıca doğaları gereği sahip oldukları şehvet yüzünden kocaları dışında başka erkeklerle, şeytanla hatta kimi zaman şeytanın kılığına girdiği keçi, maymun gibi hayvanlarla kara büyü ayinlerinde veya fırsat buldukları her yerde cinsel ilişkiye girdiklerine inanıldı (Akın 2002: 159). Genel itibariyle şeytanla yaptığı iş birliğinden dolayı günahı başlatan taraf olarak görüldüğünden kadınlara karşı yaklaşımlarda bu temelde şekillendi. Böylece Ortaçağ'da cadılık genellikle iffetsiz davranışlarda bulunduğu inanan, kötü şöhretli kadınlara mal edilen bir durum oldu (Bottéro 2015: 158; Genç 2011: 270; Federici 2019: 36). Üst sınıf, eğitilmiş erkeklerin uygulamaları büyü; fakir, eğitimsiz kadınların uygulamaları cadılık olarak görüldü (Sharpe 2004: 441), bunun çoğunlukla anneden kızına, çok seyrek olarak da oğula geçen bir güç olduğuna inanıldı (Berktaş 2018: 59). Benler, sigiller, lekeler, doğum lekeleri, fazla sayıda meme başı ve farklı veya anormal görünen çeşitli noktalar, yara izleri şeytanın görünen işaretleri kabul edildi (Scott 2001: 112-113).

Kramer ve Sprenger'in yazdığı Cadı avcılarının el kitabı olan Cadı Çekici'nde kadınlarla ilgili şu ifadeler yer alır:

“Kadınlar ilk günahın kaynağı olarak zekalarındaki eksiklik, zayıf hafızaları yüzünden imandan dönmeye daha meyilirlir. Çeşitli intikam yollarını büyücülük ve başka yöntemler yoluyla ararlar, hayata geçirirler. Theophrastus'a göre eğer evin tüm yönetimi kadına verildiği halde erkek fikrini söylerse erkeğin ona güvenmediğini düşünür, eğer bir an önce tavsiye almazsanız zehir hazırlar, falcılara, kahinlere gider, sonunda cadıya dönüşür” (Kramer-Sprenger: 2018: 188-119).

IX. yüzyıldan itibaren özellikle kırsal kesimde yaşayan kadının büyü yoluyla yağmur yağdırabileceği, komşusunun ineğini süttür kesebileceği, erkeğini iktidarsız kılabilceği gibi zararlı faaliyetlerde bulunabileceği düşüncesi yayılmıştır (Akın 2002: 159). Cadıların her türlü bedensel kusura hatta cüzama, epilepsiye dahi neden olabileceğine, başkalarının bedenlerine, akıllarına, hayatlarına rahatlıkla kast edebileceğine inanılmıştır (Kramer-Sprenger: 2018: 322).

XIV. yüzyılda Kilise, eğitim almadan iyileştirme faaliyetlerinde bulunan her kadının cadı olduğuna, acı içinde ölmesi gerektiğine karar verdi (Genç 2011: 271). İlerleyen yüzyıllarda kadınların şeytanla yaptıkları işbirliğini kendine göre tescilleyen Katolik Kilisesi Engizisyon Mahkemelerinde kâfir olarak nitelendirdikleri cadılarla mücadele etti (Akın 2011: 172). Cadı avları kadınları tıbbi pratiklerden de mahrum bıraktı (Federici 2019: 25).

Kadınların suçlanmasını sağlayan standart bir ölçüt olmamıştır. Başlangıçta ebeler ve şifacı kadınlar büyü yaptıkları iddiasıyla hedef olarak seçilmiş, ilerleyen safhalarda bu ayırımın ortadan kalkmasıyla soylu, rahibe, şehirli fark etmeden, toplumdan dışlanmaya direnen kadınlar suçlanmıştır. Tutuklanma için tek bir kişinin ihbarı yeterli olduğundan her kadın her an tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Aksan 2013: 361).

Toplumsal normlar kadının konumunun belirlenmesinde oldukça etkilidir. Kili-se'ye karşı geldiği düşünülen herkes kötü sayılmış, özellikle kadınlar cadı olarak işken-celerle öldürülmüştür.

Sonuç

Gizli güçler olarak ifade edilen büyü toplumlarında en temelde sağaltım yapma amacıyla var olmuş, kadınlar tarafından da kullanılmıştır. Bu pratikleri uygulayan kadınlar, Kuzey ve Orta Asya'dan Afrika Kıtası'na, Uzakdoğu'dan, Kuzey Amerika'ya, Okyanusya'dan Çin'e kadar neredeyse tüm dünyaya yayılmış olan Şamanizm'de şaman olarak saygı duyulan/iyiyi temsil eden, Kıta Avrupa'sında Geç Ortaçağlara denk gelen dönemde cadı kabul edilip işkence edilerek öldürülen/kötüyü temsil eden kişiler olarak algılanmıştır. Şaman ve cadı kadınlar, kültürel değerler ve inançlar çerçevesinde yüklenen zıt rollerin örneği olarak karşımıza çıkmıştır. Bu durum farklı toplumalarda, toplumsal ve kültürel değerlerin farklılığının, kadın algısının şekillenmesinde ne kadar etkili olduğunu gözler önüne sermiştir.

Şamanist kültürde kadının şaman olarak iyileştirme gücü/yeteneği ve rolü, o toplumdaki kadın algısının olumlu yönde olduğunu göstermiştir. Bu sebeple bu kadınların çok güçlü ve özel olduklarına inanılmıştır. Farklı kültürlerde şamanlar erkek ya da kadın olabilirken, çok az istisnalar hariç cadının cinsiyetinin ise kadın olduğu düşünülmüştür. Bu algının oluşmasında en önemli etken Katolik Kilisesinin kadınların günahkâr olduğuna inanmış olması ve iktidarını sağlamlaştırmak istemesinden kaynaklanmıştır. Şeytanla yaptığı işbirliğinden dolayı günahı başlatan taraf olarak görüldüğünden kadınlara karşı yaklaşımlar bu temelde şekillenmiş, cadılık genellikle kadınlara mal edilen bir durum olmuştur.

Bu çalışmada kadınların farklı kültürler ve inançlar boyutunda, sağaltım uygulamalarıyla, şaman ve cadı olarak iyilik/kötülük temsilleri üzerinde durulmuştur. İnançların toplumsal sürecin şekillenmesinde önemli bir faktör olduğu anlaşılmış, inanç farklılıkları ve kültürel, tarihsel süreçler kadının neden ve nasıl zıt rollerde var olmasına yol açtığını göstermiştir. Bu incelemede bir yönüyle de kadının toplumsal tarihine dair tespitlerde bulunulmuş, Şamanizm ve cadılık kavramlarının zıt yönlü farklı boyutlarda değerlendirilmesinin yanı sıra kadın tarihine de bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50, İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

NOTLAR

1. Esrime dinsel, büyüsel ve gizemsel uğraşı alanlarındaki büyücülerin, doğaüstü güçlerle, kutsal nesnelere özdeşleşerek, bitkiler ya da ilaçlardan yararlanarak büyü yapma amacıyla içine düştükleri geçici ruhsal durum.
2. Atalardan aldığı bilgiyi, gücü kullanmayı, kontrol etmeyi, onların yardımıyla kendi ruhunu bedeninden ayırarak aydınlık veya karanlık dünyaya gönderip dengeyi sağlamayı aldığı eğitimle öğrenir (Aydın 2005: 726; İzgi, 2014: 75; İzgi, 2012: 33-34).
3. İyileştirmek için çıplak şamanlık yaptığı bilinen kadın şamanlar, tedavi sırasında ruhu korkutmak için aniden cinsel organlarını gösterirler. Hastalığa neden olan ruhu ağzıyla alıp tükürür veya ateşle tedavi eder (Bayat 2012: 111-114; Demir 2016: 22).

KAYNAKÇA

Achterberg, Jeanne. *Kadın Şifacılar*, Çev. Berrak Göçer, İstanbul: Everest Yayınları, 2009.

Akın, Haydar. *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*, Ankara: Dost Kitapevi, 2001.

Akın, Haydar. "Cadının Cinsiyeti Kadındır", *Kelekbic*, S.13, 2002, ss.157-166.

Akın, Haydar. "Geç Ortaçağ Avrupası Halk Geleneğinde Zararlı Büyü Pratikleri ve Orta Asya Şamanizminde Büyücülük -Sihirli Sağaltımlar -İki Farklı Kültürde Doğaüstü Güçlerin Yardıma Çağırılması Üzerine Bir Değerlendirme-" *Hacettepe Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, 2005-2006 Öğrenim Yılı Bahar Sö-mestri.

- Akın, Haydar. *Ortaçağ Sonları ve Yeniçağın Başlarında Avrupa'da Çocuk Cadılar ve Çocuk Cadı Avı*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2010.
- Akın, Haydar. *Ortaçağ Avrupa'sında Cadılar ve Cadı Avı*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2011.
- Aksan, Yücel. "1450-1750 Yılları Arasında Avrupa'da Cadılık", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXVIII/2, 2013, ss.355-368.
- Arslan Karaküçük, Suna. "'Korkunun Kadınları': Cadılar ve Cadıcılık." *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, C.13, S. 2, 2010, ss.41-64.
- Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi*, Çev. Hüseyin Dağ, İstanbul: Divan Kitap, 2011.
- Bayat, Fuzuli. *Ana Halklarıyla Türk Şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.
- Bayat, Fuzuli. "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Şamanlar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/13, 2010, ss. 44-51.
- Bayat, Fuzuli. *Türk Kültüründe Kadın Şamanlar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2012.
- Berktaş, Fatmagül. "Avrupada Cadılık ve Cadı Avı: Çok Katmanlı Bir Karanlık Tarihsel Olgu", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S.84., Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2018, ss.57-84.
- Bottéro, Jean. 'Adem ve Havva: İlk Çift', Batı'da Aşk ve Cinsellik, Der.Georges Duby, Çev.Ayşen Gür, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Buluç, Saadetin. *Makaleler*, Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Büyükkökütan Töret, Aslı. "Geleceğin Süzgecinde Teke Yöresi Delbekçi Kadınları". *TÜBAR-XXXVI*, 2014, ss.369-388.
- Crow, W.B. *Büyünün, Cadılığın ve Okültizmin Tarihi*, Çev: Fulya Yavuz, İstanbul: Drahma Yayınları, 2006.
- Curran, Bob. *Encyclopedia of the Undead A Field Guide to Creatures That Cannot Rest in Peace*. USA: New Page Books, 2009.
- Çetin, Cengiz. 'Türk Dügün Gelenekleri ve Kutsal Evlilik Ritüelleri', *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 48-2, 2008, ss.111-126.
- Demir, Müge. "Şamanizm'de Hastalık Kavramı ve Tedavi Yaklaşımları", *Lokman Hekim Dergisi*, 2016;6(1):19-24.
- Dioszegi, Vilmos. 'Baraba Türkleri'nin İslam Öncesi Şamanizm İnancı ve Bazı Etno-Genetik Sonuçlar', Çev: Ebru Özdağ, *Türk Kültürü Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S.35, 2005, ss.169-200.
- Duby Georges - Perrot, Michelle. *Kadınların Tarihi*, Çev. Ahmet Fethi, C.II, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2005.
- Eliade, Mircea. *Şamanizm*, Çev. İsmet Birkan, Ankara: İmge Kitapevi, 1999.
- Frazer Sir James George, *The Golden Bough*, Cambridge: The Macmillan Press, 1990.
- Federici, Silvia. *Cadılar, Cadı Avı ve Kadınlar*, Çev. Bilge Tanrısever, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2019.
- Genç, Özlem. "Ortaçağ Avrupasında Kadın", *Ortaçağda Kadın*, Edt. Altan Çetin, Ankara: Lotus Yayınları, 2011, ss.241-296.
- Gülaçtı, Nurettin. 'Sanatsal Bir Objeye Olarak Kadın ve Bazı Toplumlarda Kadına Bakış', *İdil ve Sanat Dergisi*, Cilt-Sayı: 1-2, Mayıs 2012, ss.76-91.
- Göksel, Burhan. *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Gün, Mukadder- Şahinoğlu, Serap. "Büyücülükten Şifacılığa Kadın Sağaltıcıların Öyküsü", *Lokman Hekim Journal*, 5(1), 2015, ss.27-32.
- Gürtaş Dündar, Derya. *Avrupa'nın Karanlık Zamanları: İşkençe*, İstanbul: Hiperayın, 2020.
- Holland, Jack. *Mizojini Dünyanın En Eski Önyargısı Kadından Nefretin Evrensel Tarihi*, Çev. Erdoğan Okyay, Ankara: İmge Kitapevi, 2019.
- İnan, Abdülkadir. "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952, ss.19-30.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Günümüzde Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- İzgi, Mustafa Cumhur. "Şamanizm ve Şamanlara Genel Bakış", *Lokman Hekim Journal*, 2012; 2 (1): ss.31-38.
- İzgi, Özkan. *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Hoppal, Mihály. *Avrasya'da Şamanizm*, Çev. Bülent Bayram- Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Hulkrantz, A. "Şamanizmin Çevresel ve Olgusal Yönleri". Çev. Ali Osman Abdurrezzak, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. S. 29, 2004, ss.75-88.
- Kaplan, Melike. *Geleneksel Tedavi Pratikleri ve Uygulayıcıları: "Kadın Şifacılar"* *Millî Folklor Dergisi*, S. 108, Ankara, 2015, ss.189-196.
- Kaplan, Melike. "Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi", *Millî Folklor*, 2011, Yıl 23, S. 91, ss.150-156.

- Karaaslan, Derya. 'Antik Yunanda Kadın Olmak', *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 1-2., Nisan 2016, ss.159-174.
- Kartopu, Saffet - Ünalın, Abdurrahman. "Büyü ve Tabiatüstü Güçlere Başvurma Nedenleri Üzerine Bir Saha Araştırması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C-S., 19-2, 2019, ss.379-399.
- Kâşgarlı Mahmûd, *Divân-ü Lugâti't-Türk*, Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005.
- Kramer, Heinrick - Sprenger, James. *Malleus Maleficarum Cadı Çekici*, Çev. Aysu Polat, İstanbul: Artes Yayınları, 2018.
- Koç, Adem, "Güruh-ı Naci'nin Saçlı Bacıları: Alevi-Bektaşî İnanç Sisteminde Kadın Olmak", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2015), ss. 132-133.
- Köse, Meliha. *Tarih Öğretiminde Kadın İmajının Yeniden İnşası*, Ankara: Birleşik Yayıncılık, 2015).
- Lessing, Ferdinand D. *Moğolca- Türkçe Sözlük*, Çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003
- Martin, Lois. *Cadılığın Tarihi Ortaçağ'da Bilge Kadının Katli*, Çev. Barış Baysal, İstanbul: Kalkelon Yayınları, 2009.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Çev. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Yayınları, 2009.
- Ogden, Daniel. *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman Worlds: A Source Book*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.
- Perrin, Michel. *Şamanizm*, Çev. Bülent Arbaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, Çev.Ergin Ayan, Ankara: Yason Yayıncılık, 2014.
- Pratt, Christina. *An Encyclopedia of Shamanism*, New York: The Rosen Publishing Group, 2007.
- Radloff, Wilhelm. *Sibirya'dan Seçmeler*, Çev. Ahmet Temir, Ankara: Kültür Yayınevi, 1986.
- Russell, Jeffrey Burton. *Lucifer-Ortaçağ'da Şeytan*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2001.
- Roux, Jean-Paul. *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabcacı İstanbul: Yayınevi, 2001.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabcacı Yayınları 2011.
- Potapov, L.P. *Altay Şamanlığı*, Çev. Metin Ergün, Konya: Kömen Yayınları, 2012.
- Schulte, Rolf. *Man As Witch Male Witches in Central Europe*, New York: Palgrave Macmillan Press, 2009.
- Sharpe, James A. "Magic and Witchcraft", *A Companion to the Reformation Worlds*, (Ed: R. Po-chia Hsia), Blackwell Publishing, 2004.
- Sıkala, Anna Leean "Şamanik Bilgi ve Mitsel İmgeler", Çev. İskender Yıldırım, *Milli Folklor*, 2008, Yıl 20, S.77., ss.118-138
- Scott, George Ryley. *İşkencenin Tarihi*, Çev. Hamide Koyukan. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 2001.
- Sullivan, Lawrence E. "Şamanın Nitelikleri ve Gücü: Ruhun Ekstaz Durumunun Genel Bir Tanımı", Çev: Kadriye Türkan, *Milli Folklor*, 2003, Yıl 15, S. 60. ss.237-246.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Ötügen Yayınları, 2003.
- Ülgen, Pınar. *Kadınlar ve Cadılar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Yıldırım Gülay - Ağapınar Şahin, Safiye "Halk Ebelerinin Doğum Hazırlığı ve Eylemi Sırasındaki Uygulamaların Modern Tıp ve Tarihi Tıp Kaynaklarındaki Uygulamalarla Karşılaştırılması", *Milli Folklor*, 2014, Yıl 26, S.103., ss.20-31.
- Woolf, Virginia. *Kendie Ait Bir Oda*, Çev. Handan Saraç İstanbul: Remzi Kitapevi, 2014.